

Tekst: Torkel Hagström • Elisabeth Hagström
Pildid: Bo Lundwall

Põhjalaade
imetajad

Rootsi keelest tõlkinud Maarja Aaloe-Laur

 VARRAK

SISUKORD

Eessõna	5
<i>Kes on imetajad?</i>	6
Kui kaua on imetajad olemas olnud?	7
Imetajate meeleorganid	11
Imetajate süstemaatika	13
Ohustatud imetajad Rootsis, Soomes ja Eestis	14

Originaali tiitel:
Däggdjuren i Norden
Torkel Hagström • Elisabeth Hagström
ICA Bokförlag

© 2010 Torkel & Elisabeth Hagström,
Bo Lundwall, Ica Bokförlag, Forma
Books AB

Kõik õigused kaitstud. Ühtki selle
raamatu osa ei tohi reprodutseerida
mehaaniliste või elektrooniliste
vahenditega ega mingil muul viisil
kasutada, kaasa arvatud fotopaljundus
ja info salvestamine, ilma autoriõiguse
omaniku loata.

ISBN 978-91-534-2908-1 (rootsi k)
ISBN 978-9985-3-2292-5 (eesti k)

Illustratsioonid: Bo Lundwall

© Tõlge eesti keelde. Maarja Aaloe-
Laur, 2011

Tõlke toimetanud Malle Kiirend
Täiendanud ja Eesti oludele
kohandanud Uudo Timm

Kirjastus Varrak
Tallinn, 2011
www.varrak.ee

SÕRALISED	15
<i>Hirvlased</i>	
Punahirv	16
Tähnihirv	20
Valgesaba-pampahirv	22
Kabehirv	24
Metskits	28
Põhjapõder	34
Põder	38

<i>Veislased</i>	
Muskusveis	42
Muflon	46
<i>Sigalased</i>	
Metssiga	48

KISKJALISED	53
<i>Koerlased</i>	
Hunt	54
Polaarrebane	58
Punarebane	60
Kährik	66
<i>Pesukarulased</i>	

Pesukaru	68
<i>Karulased</i>	
Pruunkaru	70
Jääkaru	74
<i>Kärplased</i>	
Kärp	76
Nirk	78
Tuhkur	79
Euroopa naarits	80
Mink	80
Metsnugis	82
Kivinugis	83
Saarmas	84
Mäger	86
Ahm	88
<i>Kaslased</i>	
Ilves	90
Metskass	96

JÄNESELISED	97
Valgejänes	98
Halljänes	100
Küülik	101

NÄRILISED	103
<i>Kobraslased</i>	
Kobras	104
<i>Oravlased</i>	
Harilik orav	107
Lendorav	109
<i>Hamsterlased</i>	
Harilik hamster	110
Metslemming	111
Norra lemming	112
Harilik leethiir	113

Puna-leethiir	114
Hallkülg-leethiir	115
Mügrid	116
Ondatra	117
Soo-uruhiir	118
Niidu-uruhiir	119
Põld-uruhiir	120
Kuhja-uruhiir	120

Hiirlased

Pisihiiir	121
Jutttselg-hiir	122
Kaelushiir	122
Lääne-metshiir	123
Kodurott	124
Rändrott	125
Koduhiir	126
Majahiir	127

Unilased

Kunel	128
Lagrits	129
Metsunel	129
Pähklinäpp	130

Hüppiklased

Kasetriibik	131

KÄSITIIVALISED

Habelendlane	134
Brandti lendlane	134
Nattereri lendlane	134
Pikkkõrv-lendlane	135

Suurlendlane	135
Veelendlane	136
Tiigilendlane	136
Pügme-nahkhiir	137
Kääbus-nahkhiir	137
Pargi-nahkhiir	138
Väikevidevlane	138
Suurvidevlane	138
Põhja-nahkhiir	139
Hilis-nahkhiir	140
Hõbe-nahkhiir	140
Euroopa laikõrv	140
Pruun-suurkõrv	140
Hall-suurkõrv	142

PUTUKTOIDULISED

Mets-karihiir	144
Must-karihiir	144
Laane-karihiir	145
Väike-karihiir	145
Kääbus-karihiir	146
Kodukarilik	146
Harilik vesimutt	147
Euroopa mutt	148
Harilik siil	150

LOIVALISED

Randalhüljes	154
Viigerhüljes	156
Grööni hüljes	158
Põishüljes	158
Habehüljes	160
Hallhüljes	161

Morsk	163
VAALALISED	165

Hammasvaalalised

Pringel	166
Mõökvaal	168
Mustdelfiin	169
Tavagrinda	170
Valgekoon-delfiin	171
Valgekülg-delfiin	172
Silmikdelfiin	172
Vöötdelfiin	173
Halldelfiin	173
Harilik delfiin	174
Laupvaal	175
Atlandi vaal	176
Valgevaal	176
Narval	177
Kašelott	178

Kiusvaalalised

Grööni vaal	180
Küürvaal	181
Sinivaal	184
Heeringavaal	185
Põhjavaal	186
Vöötvaal	186
Kääbusvaal	186

Register	188

EESSÕNA

Raamat „Põhjamaade imetajad” pole mõeldud teadlastele ega spetsialistidele, vaid eelkõige kõigile loodushuvilistele. See on raamat Põhjamaade looduses elavatest imetajatest ning inimese suhetest nendega. Metsloomadel on meie igapäevaelus palju suurem osa, kui esmapilgul võiks arvata. Meil on keldris hiired, aias siilid, pööningul nahkhiired ... Isegi suuremates parkides ja haljasaladel võib kohata metskitsi, jäneseid, oravaid ja teisi metsloomadest sõpru.

Liikide tutvustused

Kõige rohkem teksti- ja pildiruumi on pühendatud suurematele ja tuntumatele imetajate liikidele. Vähem ruumi on jäetud nahkhiirtele ja mõnedele pisiimetajatele, kelle liigiline kuuluvus on raskemini määratav.

Teadmised vabalt elavate imetajate rühmade kohta on erinevad. Peamisi ulukeid, nagu näiteks sõralisi, on põhjalikult uuritud, samas kui haruldaste karihiirte ja raskesti jälgitavate vaalade kohta leidub märksa vähem materjali. On üsna tõenäoline, et andmed vähem uuritud loomade kohta tulevikus muutuvad. Selle raamatu liigikirjeldused põhinevad peamiselt selle sajandi alguse erialakirjanduses esitatud faktidel, mida mõnel puhul täiendavad raamatu autorite tähelepanekud ja kogemused.

Levikukaardid

Arvatakse, et Põhja-Euroopa kliima on muutumas pehmemaks ja vihmasemaks. Kahtlemata avaldab see mõnede liikide esinemisele ja levikule mõju, ehkki täpsemaid muutusi on raske ennustada. Arktistel liikidel nagu jääkaru läheb järjest raskemaks, samas kui näiteks metssigade elutingimused üha paranevad. Ka uusi imetajaliike rändab sisse ja inimene aitab – teadlikult või kogemata – ise mõnede liikide (näiteks näriliste) levikule kaasa.

Seetõttu ei peaks siinseid levikukaarte liiga üks ühele võtma. Need pigem viitavad, kus mingit liiki tavaliselt esineb. Imetajad rändavad ju meelsasti, mõned isegi väga pikki maid. Seepärast on mõne liigi puhul märgitud eraldi tema peamine levikuala ning ala, kus teda esineb hõredalt või äärmiselt vähe. Peamist levikuala ehk areaali, kus seda liiki leidub enam-vähem pidevalt, tähistab ühtlane värvipind. Ala, kus vastavat liiki esineb hõredalt või väga vähesel määral, tähistab viirutatud pind. Need markeeringud pole kaugeltki täpsed.

Pealegi võib ühe liigi levikuala muutuda (või muutuvad teadmised selle kohta). Ainuüksi nende kahe aasta jooksul, kui selle raamatu käsikirja kallal töötati, tuli mõnda levikukaarti mitu korda ümber teha.

Mõned definitsioonid

Liigikirjelduste andmetes on ära toodud ka loomade tüve- ja sabapikkus. Tüvepikkuse all mõeldakse vahe- ja sabapikkust. Tüvepikkuse all mõeldakse vahe- ja sabapikkust, kui loom lamab sirgelt selili. Sabapikkuse all mõeldakse saba tegelikku pikkust, mis tähendab, et sabaotsa karvad (näiteks rebase saba puhul) ei lähe arvesse. Loeb see saba osa, mis koosneb skeletist ja lihastest.

Kirjanduses kohtab sageli sõna uluk. Ametlikult nimetatakse ulukiks metslooma, looduses vabalt elavat imetajat või lindu. Argielus kasutatakse seda nimetust vaid kütitavaid liike silmas pidades. Neid kütitavaid loomi kelle nahka karusnahana kasutatakse, nimetatakse ka karusloomadeks.

Lisaks

Enamik vaalade kohta käivaid andmeid pärineb Carl Kinze Kopenhaagenis avaldatud materjalidest. Suur osa pisinärilisi puudutavast informatsioonist on võetud Stefan Casta 2008. aasta faktikogust „Stora musboken” („Suur hiireraamat”). Teadmised nahkhiirte kohta on viimastel aastatel tänu edukale uurimistöele kõvasti kasvanud. Selles raamatus leiduvad andmed on üle vaadanud Johan Ahlén Göteborgist. Mõned uusimad andmed pärinevad Bjärvallilt ja Ullströmilt (2010).

Bo Lundwall tänab kõiki, kes aitasid leida alusmaterjali osa illustratsioonide tarbeks: Skåne loomaaed, Järvzoo, Ähtäri loomaaed Soomes, Zooloogiamuseum Helsingis, Lubomir ja Josef Hlásek, Per-Arne Olsson Eriksbergis, Anders Vestergren, Milos Andera ja Lenart Lundwall.

Raamatu on koostanud Rootsi autorid, mistõttu on suur osa materjali Rootsi-keskne. Eestikeelset tõlget on täiendatud laiemalt Põhjamaade andmetega, samuti on täpsustatud ja lisatud Eestit ja teisi Baltimaaid puudutavat teavet.

PÕDRA ANDMED

TÜVEPIKKUS: 240–310 cm.

SABAPIKKUS: vaevalt 10 cm pikk.

ÕLAKÕRGUS: max 235 cm.

KAAL: harva üle 500 kg, äärmisel juhul siiski kuni ca 800 kg.

ELUIGA: max 20–25 aastat, tavaliselt palju vähem.

JOOKSUAEG: septembri-oktoobri algus.

Emased paarituvad tavaliselt esimest korda 1-aastaselt. Põdralehm on vastuvõtlik ainult mõne ööpäeva, aga kui ta siis ei paaritu, võib tal umbes 3 nädala pärast olla uuesti innaaeg.

TIINUS: ca 8 kuud, poegib mais-juunis.

JÄRGLASTE ARV: tavaliselt 1–2 vasikat (erandjuhul kuni 4), sünnikaal ca 10 kg.

SARVED: langetatakse detsembris-märtsis, vanad loomad langetavad kõige enne, sarvede puhastamine augustis-septembris. Sarved on kõige ilusamad, kui pull on 8–10 aastat vana.

TOIT: puude ja põõsaste oksad (kask, haab, remmelgas, paju, pihlakas, mänd, kadakas jt), puhmastaimede varred, rohttaimed, niidutaimed, kaer, osjad ja veetaimed (näiteks vesiroosi juured). Vahel söövad nad kuu-sepuu koort. Suveperioodil sööb põder tunduvalt rohkem kui talvel.

Põdrad elavad nii Euroopa, Aasia kui Põhja-Ameerika põhjapoolsetes metsapiirkondades. Kanadas ja Alaskal on põdrad eriti suured ja neil on ubked sarved. Jääajal oli põtru ka Lõuna-Euroopas (kujutatud Hispaania koopajoonistel).

PÕDER

Alces alces

Põder on maailma suurim meie ajal elav hirvlane ning Põhjamaade imetajate seas peamine jahiloom. Rootsi põdrapopulatsioon on Euroopas suurim ja maailmas tihedaim. Eestis elab 10 000–15 000 põtra, kellest aastas kütitakse 4000–5000 looma.

Majanduslikult väärtuslik

Põdra tähendus inimesele on olnud läbi ajaloo erinev. Kiviajal oli põder erakordselt tähtis jahiloom. Rootsi suurvõimu ajal muutus ta aga nii haruldaseks, et ei saanud kuidagi olulist rolli mängida, ehkki põdranahku kasutati siiski sõjaväevarustuses. (Gustav II Adolf kandis põdranahast kuube – tolleaegset turvavesti – saatuslikus Lützeni lahingus 1632. aastal). 20. sajandi muudatused metsamajanduses tõstsid põtrade arvukust tunduvalt ja ta tõusis jahimajanduses taas olulisele kohale. Tänapäeval annab põdrajaht Rootsis rahvale rohkem liha kui põhjapõdra- ja lambakasvatus kokku.

Põdrajaht on nii laiaulatuslik, et kõige rohkem põtru surebki põhjamaades just jahi tõttu. Kuid ka karud ja hundid saavad põdrapopulatsioonist oma osa. Röövloomade sekkumine on teatud mõttes isegi positiivne: kõige tugevamad pullid, kes on tavaliselt parimad tõuloomad, suudavad end rünnakute vastu kaitsta. Inimene toimib sageli vastupidiselt: väärt pullid lastakse enneaegselt maha nende võimsate sarvede pärast.

Vahel juhtub, et jahi käigus lastakse maha ka mõni valge või osaliselt valge põder.

Kahjur metsas ja obt liiklusel

Ehkki põdra tähtsus jahiloomana on suur, on tema roll inimese vaatepunktist vastuoluline. Kahjustused, mida põder eelkõige männimetsas korda saadab, on märkimisväärsed ning peavaluks metsamajandajatele. Lisaks juhtub igal aastal seoses põtradega palju liiklusõnnetusi, mis põdra kogukuse tõttu võivad lõpeda väga traagiliselt. Eriti suur on põdraga kokku põrkamise oht kevadsuvel kohe pärast põdravasika sündi, kui põdralehm oma aastaseks saanud vasikad eemale kihutab. Need noored loomad käituvad tihti arutult ja ettearvamatult ning satuvad auto ette.

Põtradega kokkupõrgete vähendamiseks on nii Soomes kui Rootsis paljudes kohtades elava liiklusel teedele ehitatud spetsiaalsed metsloomasillad (ökoduktid). Siis ei tõkestata kummalgi pool teed asuvate põtrade läbikäimist, mis metsloomatõkke kasutamisega kaasneks. Esimesed sellised ökoduktid Eestis on plaanis rajada Tallinna-Tartu maanteele.

Paremal: Parimaits aastais suursugune põdrapull oma ubkete sarvedega.

Liigub harva karjas

Pöder, erinevalt teistest hirvlastest, pole eriti sotsiaalne. Kõige tavalisem perekooslus on põdralehm koos ühe või kahe vasikaga. Need järgnevad emale kogu talve ja õpivad temalt, kuidas lumega toitu hankida. Talvel võib näha põtru kogunemas kohtadesse, kust saab süüa. Kõige rohkem näeb seda põhjas, kus nad liiguvad mägitundra paju- ja metsapiirkonna vahet, vahel kuni 100 km.

Jooksuajal läbivad põdrapullid suuri alasid, samas kui emasloomad on paiksed. Ühe pulli kodupiirkond hõlmab niisiis mitme emase oma. Põdrapull tunneb leh-

Põdrasarved jaotatakse kübvelsarvedeks ja pulksarvedeks. Sarvede arengut mõjutavad nii geenid kui ka toit. Põhjamaades on just Põhja-Rootsi Jämtlandi maakond tuntud võimsate põdrasarvede poolest. Sealt on pärit ka Euroopa põdrasarvede rekord: 30 haru, laius 149 cm.

Vanadel põtradel on tihti silmatorkavalt pikk nina.

ma innalõhna mitme kilomeetri kauguselt. Pull püherdab põhjalikult oma lõhnastamislohus ja haiseb siis vängelt uriini ja hormoonide järele. Pöder kuulub oma suurte liikuvate kõrvadega suurepäraselt. Samas on ta lühinägelik ja eristab halvasti värve.

Ei saaks väita, nagu kuuluks põder valjuhäälsete hirvlaste hulka. Peamiselt toob ta kuuldavale tagasihoidlikke rõhatusi (pull meelitab lehma), inisemist (lehm-vasikas) ja tasast mõkitamist (vasika kontakt-häälitsus).

Pöder ujub hästi, juba vasikana, ja läheb jälitaja eest meelsasti vette. Põdrad on ujunud üle väinade.

Suursugune loom ja müüdid

Põtra kutsutakse metsakuningaks, ja põdrapulli sarved on tõesti nagu uhke kroon. Tema kohta on räägitud müüte juba aegade hämarusest. Kõige tuntum kuulujutt on see, nagu magaks põder oma kangete jalaliigeste tõttu püsti, toetudes vastu puud. Kui „magamispuud” eelnevalt nii töödelda, et see ümber kukub, kui põder vastu toetab, siis ei saavat ta enam püsti ja teda olevat lihtne maha lasta! Seda on maininud isegi Rooma autor Plinius I. sajandil pKr.

Põdra roll folklooris on suur, seda on kohanimedestki näha. Või joonistuste järgi, alates kaljujoonistest, John Baueri piltidest kuni kaasaegsete autokleepsudeni välja. Ka tänapäeval on põder inimestele atraktiivne, ka väljaspool põhjamaid, kus põdrapubulatest ehted (!) ja meie teede põdrahoiatusmärgid on väga populaarsed.

Põtru on püütud kodustada, et

pidada neid ratsa-, veo- või piimaloomadena nii Venemaal kui Rootsis (üks varane katsetus oli farm, mille Karl XI lasi rajada Kungshörsi 17. sajandi teisel poolel). Põdra kodustamine ei osutunud kuigi edukaks, vahest sellepärast, et hobune saab nende tööülesannetega märksa paremini hakkama. Seda tähendas ka Gustav III 1775. aastal.

Terviseprobleemid

Rootsi põtrade seas on suremus haigustesse umbes 3 protsenti. Saladusliku Älvsborgi haiguse tõttu leiti 1980. aastatel paljud põdrad surnult lebamasa. Üht teist taudi põhjustab põdra ajukelmeuss, jõhvuss, mis ründab ka seljaajukelmet. Aegajalt tabab põtru ka fibroom, viiruslik haigus, mis põhjustab nahal suuri paiseid (kasvajaid).

Põtru kiusavad sageli põdrakärbesed, vereimejad, kes elavad osa oma elust kas põdra või metskitse kasukas. Neid parasiite võib põdral olla korraka tuhandeid, mille

tagajärjeks on osaline karvutus ja nahakahjustused.

Põdrakärbes paljunes jõudsasti 20. sajandi lõpus. Ta ründab ka teisi hirvlasi, eelkõige metskitsi, samuti inimesi. Seeneajal (august-september) on nad metsas tõeline nuhtlus. Põdrakärbes poeb inimesele tavaliselt kuklakarvadesse ja tema hammustuskoht võib minna paiste.

Põtrade tulevik

Põdrapopulatsiooni majandamine on vastuoluline ning ikka ja jälle üles kerkiv teema. Kokkuleppele peavad jõudma äärmiselt vastukäivad huvid. Männimets, kus põdrad palju söömas käivad, ei noorene piisavalt. Ka lehtpuudele suudavad nad murettekitavalt palju kahju teha. Metsandus- ja liiklusametkondade seisukohast oleks väga vajalik põtrade arvu vähendada. Samas on soov hoida põtrade arvukust niisugusel tasemel, et jaht annaks ka edaspidi kasumit – see tähendab ju

Põdrajäljed on suured nagu koduvestel, kuid kujult tüüpilised hirvlaste omad. Nagu näete, jätavad pehmel pinnasel jälje ka sõrgatsid!

Põdra väljabeited on enam-vähem ovaalsed (hirvlastele tüüpiline). Välimus varieerub siiski vastavalt söödud toidule.